

³³ Праця Українського Комітету в ЧСР з 1 січня по 1 серпня 1928 р. // Вістник Українського Комітету в ЧСР. – 1928. – Травень-липень. – С. 27-28.

³⁴ Галаган М. Десять років Української громади в ЧСР. Огляд життя і чинності (1927 – 1937). – Прага, 1937. – Управа Української Громади в ЧСР. – С. 8.

³⁵ Хроніка організації Союзу // Вістник союзу українських емігрантських організацій в ЧСР. – 1930. – Ч. 1. – Липень. – С. 7-8.

³⁶ Dokumenty k dejinam ruské a ukrajinske v Československé republice (1918 – 1939) // Zdeněk Sládek, Ljubov Běloševská a kol. aut. – Praha: Slovanským ústav AV ČR, Euroslavica, 1998. – S. 145.

³⁷ ЦДАВОВ України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 87.

³⁸ Шаповал М. Щоденник від 1 січня 1925 р. до 22 лютого 1932 р. – Ч. II. – С. 79.

ТЕТЯНА ОСТАШКО

Інститут історії України НАН України
Київ

УКРАЇНСЬКИЙ МОНАРХІЧНИЙ РУХ ЗА ДАНИМИ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ СПЕЦСЛУЖБ (DWÓJKA)

Після поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. для державницької думки української еміграції у Західній Європі, Канаді, США, а згодом – Латинській Америці і на західноукраїнських землях стало характерним посилення політичних позицій монархізму. Цей напрямок був пов'язаний з ім'ям відомого історика, політика, мислителя В. Липинського. Народжені в передреволюційний час його ідеї еволюціонували у струнку теоретичну державницьку концепцію майбутнього розвитку української держави. Навесні 1920 р. В. Липинський разом з кількома своїми прихильниками (Д. Дорошенком, М. Кочубеєм, А. Монтрезором, С. Шеметом, Л. Сідлецьким (Савою Крилачем), О. Скоропис-Йолтуховським та М. Тимофіївим) створює у Відні Український союз хліборобів-державників – легальну позапартійну політичну організацію. Аби уникнути внутрішньої боротьби серед українських монархістів, можливість появи в їх лавах претендентів на роль “гетьмана-отамана”, чи “гетьмана-диктатора”, засновники УСХД вирішили персоніфікувати П. Скоропадського, який у 1918 році був гетьманом України. Осередки українського гетьманського руху почали формуватися у багатьох європейських державах, в тому числі і Речі Посполитій Польській та на західноукраїнських землях, які у 1920-30-х рр. належали до Польщі. Одночасно у деяких європейських країнах почали діяти інші монархічні організації, які гуртувалися навколо ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, відомого під псевдонімом Василь

Вишиваний, та нащадка гетьманського роду Івана Полтавця-Остриці.

Досліджуючи проблему існування та діяльності українських гетьманських організацій, що існували як легальні осередки українського політичного еміграційного руху, автор звернувся до матеріалів польської військової спецслужби, які дозволяють більш детально висвітлити роль українських монархістів у національно-визвольному русі у міжвоєнний період. Автор намагався з'ясувати, які форми і методи роботи гетьманських організацій найбільше цікавили польську військову спецслужбу, що дає змогу здійснити порівняльний характер розвідувальних матеріалів і офіційної інформації, яка подавалась у пресі та звідомленнях українських монархічних організацій.

Поява українського консервативно-монархічного руху на початку 1920-х рр. як явища національного суспільно-політичного життя українців в еміграції продемонструвала потребу певних соціальних сил у розробці ідеології цього руху. Як вже зазначалося, головним ідеологом українського монархізму був В. Липинський, він же став автором статуту та програмових документів УСХД. У документах колекції "Польська військова спецслужба (dwójka)", що знаходиться у Російському державному військовому архіві у Москві (ф. 308-к), неабияка увага приділяється головному автору програми українських монархістів – В. Липинському та гетьману П. Скоропадському, з особою якого була персоніфікована ідея української трудової монархії. Насамперед вивчалися політичні зв'язки і контакти обох діячів, а також ступінь популярності гетьмана протягом 1920-30-х років. Після конфлікту між гетьманом та головою Ради присяжних УСХД у 1928 р., про що агенатура досить швидко повідомила своє керівництво, аналітики прогнозували розв'язання організації, оскільки разом з В. Липинським відійшла велика група "колишніх прихильників П. Скоропадського на чолі з Кочубеєм"¹.

Серед документів "dwójka" окремий комплекс складають особисті справи провідних діячів гетьманського руху та інших монархічних організацій, зокрема Вільгельма Габсбурга та І. Полтавця-Остриці, які торкаються насамперед їх особистих контактів з українцями, що мешкали на території Польщі. Зокрема, експозитура №2 "dwójku" повідомляла польський Генеральний штаб про встановлення політичних контактів В. Габсбурга з гетьманським центром в Берліні у грудні 1921 р. Проте діяльність останнього аналітики не вважали поважною і ставили під сумнів швидке розгортання його політичної акції².

Водночас військові спецслужби детально вивчали ступінь матеріальної підтримки тієї чи іншої організації з боку насамперед Німеччини. Так в особистій справі гетьмана П. Скоропадського, яка формувалася протягом 1932 – 1935 рр., підібрані агентурні данні про його особисті контакти з провідними колами Німеччини, визначалися можливі джерела фінансування гетьманської акції, аналізувалася ступінь його по-

пулярності серед впливових політичних і військових діячів тощо³. Особиста справа Вільгельма Габсбурга, сформована у 1933 – 1935 рр., поряд з донесеннями військових агентів про його контакти як з українськими, так і австрійськими, французькими та іншими політичними і військовими діячами, містить інформацію про стан його власного бізнесу та фінансові можливості тощо⁴.

Поряд цими матеріалами деякий фактаж міститься у персональних справах осіб, які перебували під наглядом “dwójku”. Зокрема у справах О. Скорописа-Йолтуховського, С. Шемета, Д. Дорошенка, І. Мірчука, О. Шаповала, В. Залозецького та ін.⁵ Однак нерідко інформація, подана резидентурою носить суб’єктивний характер, оскільки подекуди факти подавались з джерел представників політичного табору української еміграції, які не лише упереджено ставились до особи гетьмана П. Скоропадського та його прихильників, але були їх відвертими політичними супротивниками.

У фонді “Експозитури №2 II Відділу Генштабу Польщі у Варшаві” (ф. 461) РДВА збереглися хоча і дещо фрагментарні данні про контакти провідників монархічних організацій з промисловцями і фінансистами Західної Європи. Зокрема агентурні матеріали дають можливість стверджувати, що лідер Українського національного козацького руху (УНАКОР) І. Полтавець-Остриця протягом 1925 – 1927 рр. не лише мав стосунки з відомими в той час профашистськими організаціями Іспанії, Франції, Туреччини, Польщі, Болгарії і Литви, але й одержав фінансову допомогу від Націонал-соціалістичної партії Німеччини. Діяльність його організації матеріально підтримали і деякі великі промисловці цієї країни⁶.

У документах польської військової спецслужби зберігається чимала кількість матеріалів про діяльність українських гетьманських організацій як на теренах Речі Посполитої Польської, так і в інших країнах. Вони охоплюють період з 1921 по 1939 рік. Це переважно аналітичні матеріали щодо перспектив розвитку українських монархічних організацій та їх впливів на українську політичну еміграцію, а також донесення агентів польської військової спецслужби про перебування у Польщі та в західноукраїнських землях провідників гетьманських організацій. Більшість з цих аналітичних довідок розглядала перш за все, наскільки толерантно ставиться політична група, а також її провідники до польської влади.

На початку 1921 р. розгорнула свою діяльність організація хліборобів-католиків з України в Польщі – “Союз хліборобів України”. Наприкінці квітня 1921 р. у Варшаві відбувся його установчий з’їзд, який визначив мету об’єднання та обрав керівні органи. Чільним органом союзу стала рада союзу, до складу якої увійшли: В. Гржибовський, граф З. Грохольський, В. Гуляницький, Ф. Котович, Л. Кочубей, В. Кринський, проф. В. Косинський, граф А. Монтрезор, І. Волховський, граф А. Собанський. Виконавчий орган – управу очолив колишній гос-

подар гетьманського двору – великий землевласник з Чернігівщини М. Ханенко. Членами управи були обрані С. Горватт (тов. голови), О. Руссановський (тов. голови), А. Білопольський, С. Підгорський, Г. Щеньовський і С. Шемет. При Союзі було засновано Хліборобський Червоний Хрест для допомоги українській еміграції та інтернованому в Польщі українському війську⁷.

Антипольські настрої у галицькому суспільстві, зневіра у можливість державного центру Є. Петрушевича здійснити реальні кроки до відновлення самостійної України, скептичне ставлення до уенерівського руху багатьох галицьких політиків, а також усвідомлення на цьому тлі позитивного досвіду державотворення за доби гетьманату П. Скоропадського поштовхнули розвиток прогетьманських настроїв у Галичині. Основними осередками діяльності гетьманських організацій на галицьких землях стають Львів та Перемишль. Формування галицької гетьманської групи, яка дістала назву Організації Галицької Гетьмансько-Монархічної Інтелегенції, розпочалося у 1926 р. До її складу входили переважно українські вчені, творча інтелегенція та представники дрібної шляхти⁸. Потужні гетьманські осередки були також і на Волині. У січні 1931 р. у Варшаві була заснована місцева організація Українського союзу хліборобів-державників, яка об'єднала гетьманців у Польщі. До її складу увійшли А. Монтрезор, Є. Томашівський, А. Сідлецький, В. Моїсеєнко та ін.⁹ Польські військові спецслужби не випускали із свого поля зору їх діяльність та контакти.

Починаючи з 1928 р., якісно змінюється аналіз польською військовою спецслужбою діяльності гетьманських організацій в Європі, а також посилюється увага до діяльності цих організацій в Америці. Аналіз набуває більш систематичного характеру, вирізняється розробкою окремих напрямків діяльності українських гетьманських організацій та спробою зробити підрахунки членів і прихильників УСХД. В 1928 р. спеціалістами *dwójka* виділяються чотири основні центри гетьманського руху: Німеччина як місце осідку гетьмана П. Скоропадського та керівних органів УСХД; ЧСР, в якій виділяються два осередки в Празі та Підкарпатській Україні; Варшава як центр діяльності українських монархістів у Польщі на чолі з А. Монтрезором та Чикаго – головний центр гетьманських січей, які перейшли на платформу українських монархістів¹⁰.

Можна також відзначити, що розвідувальні матеріали польської військової спецслужби (*dwójka*), яка діяла при Генеральному штабі Польщі, свідчать, що її спеціалісти приділяли чимало уваги ідеологічним засадам існування УСХД та вивченню ступеня популярності ідеології в колах української еміграції. Аналітичні матеріали, в яких аналізувалися головні політичні течії в українському еміграційному середовищі, на різних етапах існування гетьманських організацій визначають основні течії в русі та особливості його існування, ідеологічні підстави діяльності¹¹.

22 грудня 1928 р. датується перший розлогий аналітичний матеріал *dwójku* про українські монархічні організації за кордоном. Він був складовою загального звіту про українські політичні еміграційні організації. До цього часу збиралися лише не систематизовані матеріали на окремих осіб гетьманського руху, які відвідували Польщу, або мали це робити, а також ті, хто контактував з українськими громадсько-політичними діячами, які засвідчили свою прихильність до УСХД. Згідно із схемою, яка була розроблена польською військовою спецслужбою, в Берліні існувало дві монархічні групи. Першу складали поборники гетьманської ідеї, не зв'язані з особою Павла Скоропадського та його спадкоємця Данила Скоропадського; другу – прихильники гетьманської влади в Україні, які визнавали право на гетьманування роду Скоропадських¹².

На відміну від першої групи, зв'язки якої майже не викликали зацікавлення *“dwójku”*, друга – досить ретельно обробляється на всіх рівнях діяльності, від центру до найменших філій. Головними представниками її визнавались В. Липинський, Д. Дорошенко, С. Шемет та М. Кочубей. Згідно документу, ця група, яка об'єднувалась навколо особи колишнього гетьмана Української Держави П. Скоропадського, “що працює в душі німецької політики”, прагнула утворення самостійної України. Проте, польські аналітики вважали, що ця майбутня держава, на випадок її створення економічно та політично буде залежною від Німеччини.

Разом з тим, польськими аналітиками розроблялась версія можливої співпраці українських монархістів з аналогічними російськими організаціями, а також розглядався проект створення федерації майбутньої гетьманської України з майбутньою найбільшовицькою Росією. В цьому ж напрямку вивчалися і можливі контакти Вільгельма Габсбурга з російськими промонархічними силами¹³.

Як вже зазначалося, особлива увага польських спецслужб приділялась зв'язкам П. Скоропадського з військовими та політичними колами цієї країни, зокрема генералом Гренером. Аналізувався також перебіг створення за допомогою впливових урядових та політичних чинників Німеччини Українського наукового інституту в Берліні (УНІБ) та діяльність останнього. Увагу фахівців привернула ситуація політичного протистояння в кураторії інституту. Вони були занепокоєні можливим посиленням впливів ОУН на діяльність цього наукового закладу і ретельно вивчали можливі наслідки захоплення українськими націоналістами проводу Українського наукового інституту в Берліні¹⁴.

Поряд з УНІБ в огляді аналізується видання “Військового вісника”, як часопису, який видавався під егідою інституту, і одночасно розглядається можливість створення при цьому вузі військових студій. Безперечно, остання тема найбільше цікавила *“dwójku”*, тому в довідці і в схемі розміщення гетьманських організацій, Берлін та ЧСР, де меш-

кали провідні українські військові діячі (генерали М. Омелянович-Павленко (старший), Білоус-Савченко та В. Петрів), статті яких були опубліковані у “Військовому віснику”, були тісно пов’язані¹⁵. Аналітики польської військової спецслужби висловлювали припущення, що П. Скоропадський прагне створення Української вищої військової школи, першим кроком до якої і були “Військовий вісник” під егідою УНІБ та залучення до співпраці у ньому військових спеціалістів¹⁶.

Розробляючи лінію гетьманських організацій в Америці, фахівці робили наголос на січові організації, чисельність членів в яких сягала 25 тис. українських емігрантів. За даними “dwójku”, вони були добре організовані і мали солідне фінансування. Часопис “Січ”, який виходив у Чикаго, передплачувався різного роду українськими організаціями, переважно на Східній Галичині¹⁷.

Гетьманський центр у Празі характеризувався “dwójk’ою” як “дуже добре організований” українською військовою елітою на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком. Його чисельність дорівнювала 200 чоловік. Інший осередок в ЧСР – Союз хліборобів-гетьманців Підкарпатської України, за тим же джерелом, налічував близько 500 чоловік. Його очолював Василь Мурашко¹⁸.

Характеризуючи прихильників гетьманської ідеї на території Східної Галичини у складі Польщі, те ж джерело констатувало “велику симпатію... до Скоропадського шляхти, землевласників та обивателів земських, які мають маєтки на території українській, що належить до Польщі”. На думку аналітиків, для того, щоби поглибити такі симпатії у польської шляхти до свого руху, П. Скоропадський видав свою старшу дочку за польського аристократа – графа Адама Монтрезора. Одночасно польські монархісти, які об’єднувалися навколо часопису “Слово”, на чолі з послом Мацкевичем, були прихильниками П. Скоропадського. Відзначалась також симпатія до гетьманського руху з боку греко-католицьких діячів і насамперед митрополита А. Шептицького. Незважаючи на те, що гетьману не вдалося за сприяння останнього налагодити контакти з Ватиканом, “dwójka” не виключала такої можливості у майбутньому¹⁹.

Поряд з цим також відзначались успіхи прихильників П. Скоропадського по нав’язанню стосунків з впливовими політичними та фінансовими колами Угорщини та Румунії. Прихильниками гетьмана в цих країнах були представники деяких аристократичних родів та значна кількість українських емігрантів, якими гетьманський рух асоціювався з антибільшовицьким.

Значний інтерес викликають данні про фінансування тих чи інших гетьманських осередків, часописів та різного роду політичних акцій гетьманців. Серед цих інформацій слід виділити повідомлення агента під псевдо “Варяг”, який у 1935 р. зазначав, що націонал-соціалістична влада Німеччини відмовляється фінансувати гетьмана П. Скоропадського, як відомо він одержував пенсію, встановлену йому ще за часів

Веймарської республіки. Посилаючись на львівський часопис “Тромадський голос”, агент наголошував, що новий уряд в Німеччині не вважає потрібним матеріально підтримувати гетьмана, який не бажає працювати на пропаганду національних інтересів цієї країни²⁰. Подібні інформації дозволяють більш об’єктивно оцінити взаємини провідників гетьманського руху із владою у тих країнах, де діяли їх осередки і насамперед в Берліні – столиці держави, що незабаром стала винуватцем Другої світової війни. Агент “dwójku” під псевдо “Альберт” за два роки перед цією інформацією доніс про сенсаційні арешти провідників УСХД в Берліні: М. Кочубея, В. Полетики, полковника Зеленецького та ін., які підозрювалися націонал-соціалістами у роботі на користь Польщі²¹.

Агентурні донесення польської військової спецслужби дають можливість більш детально висвітлити стосунки гетьманського проводу в Берліні не лише з націонал-соціалістичними силами, які прийшли до влади у Німеччині, але й з українськими рухами протягом 1920-30-х рр. Так, польські фахівці досить детально вивчали можливості співпраці гетьманського проводу і Державного центру в екзилі, а також здійснення спільних акцій УСХД і Організації українських націоналістів. Не виключено, що подібна співпраця дуже турбувала “dwójku”, яка в свою чергу застосовувала низку дезінформаційних акцій аби дискредитувати в очах ОУН гетьманців та її діячів. Про це зокрема, свідчить робота польських спецслужб по поширенню наклепницьких чуток про одного з чільних діячів гетьманського руху, професора Івана Мірчука як польського і чеського агента серед українських націоналістів напередодні його приїзду до Праги²².

Низка польських військових агентів досить детально вивчала українських діячів, які мали бодай невелику популярність серед української еміграції. Завважувалися насамперед особисті чесноти і вади, комунікаційні здібності тощо. Так, цілком позитивна характеристика відомого українського вченого і громадсько-політичного діяча Дмитра Дорошенка агента “Варяг”, складена 25.05.1935 р., закінчувалася наступним резюме: “Людина порядна й ідеаліст, дуже упертий із значним домішком “хохлятської” хитрощі. Дійсний інтелігент... Чи має Дорошенко багато симпатиків важко сказати, однак слід відзначити, що як вчений і чесна людина дуже виділяється серед українців”²³. В аналітичних довідках на ту чи іншу особу поряд з персональними характеристиками визначалося коло контактів та знайомств, взаємини з представниками інших політичних груп української еміграції тощо. Фактично “dwójka” відпрацьовувала можливі варіанти використання особистих якостей і знайомств для подальшого нагляду або непрямого послуговування діями і контактами особи.

Вивчення деяких донесень, їх ретельна перевірка та порівняння з іншими джерелами, дають можливість по-новому дослідити чимало аспектів діяльності гетьманських організацій, а також їх можливі

альянси з деякими політичними групами. Зокрема викликають зацікавлення повідомлення про налагодження у 1935 р. УСХД зв'язків групою Івасюка і Кубанською громадою, а також групою Федоріва, т.зв. козаками-гетьманцями, спроби досягнути порозуміння з представниками націоналістичної опозиції в ОУН Леоніда Костаріва. Інформуючи про переговори, які проводив останній, агент "Варяг" звертав увагу, що гетьманців репрезентував Б. Гомзин – один з ідеологічних провідників українських монархістів. Метою зустрічей була розробка спільних тактичних дій цих груп ОУН спільно з гетьманцями²⁴. Разом з тим, агент вважав такі спроби нереальними, а розміри можливої співпраці не видавались йому значними. Подібне трактування не було безпідставним, адже за матеріалами "dwójka" Л. Костарів протягом кількох років був польським агентом і на замовлення служби фактично провадив підривну роботу в ОУН, намагаючись розколоти організацію²⁵.

Починаючи з 1930 р. все більш активно прослідковується діяльність інших монархічних груп, які діяли окремо від гетьманського руху, під проводом Вільгельма Габсбурга та Івана Полтавця-Острияниці. Так, зокрема за даними польського посольства у Празі, можна прослідкувати еволюцію т.зв. "Габсбургської партії монархічної", яка ставила собі за мету посадити на український трон в Східній Галичині Вільгельма Габсбурга – сина Карла-Стефана Габсбурга, який на той час мешкав у Варшаві. Незважаючи на те, що через політичні погляди батько розірвав стосунки із сином Вільгельмом, "dwójka" продовжувала збирати та аналізувати їх контакти, а також виявляла значний інтерес до дій аркієпископа та його прихильників, в т. ч. і закордоном²⁶.

У персональній справі Вільгельма Габсбурга польськими спецслужбами прослідковано також усі його контакти з провідними українськими політичними діячами в Галичині, особисті зустрічі та листування. Значна увага зверталась на участь митрополита А. Шептицького у політичній акції Вільгельма Габсбурга та вказувалось на сприяння останньому у встановленні контактів з Римом²⁷. Польські агенти неодноразово подавали інформацію про контакти особистого ад'ютанта В. Габсбурга Ляришенка, який наприкінці 1920-х рр. мав тісні зв'язки з галицькими москвофілами, а у 1932 р. після розриву з В. Габсбургом відкрито заявляв про свої більшовицькі симпатії та наміри виїхати до УРСР²⁸. Не менш цікавими нам видаються спроби польської агентури ще у 1922 р. завербувати П. Бармаша – одного з найближчих соратників І. Полтавця-Острияниці, за допомогою якого "dwójka" розраховувала одержувати інформацію про наміри та діяльність українських і російських монархістів²⁹.

Окремі документи дозволяють прослідкувати процес формування українських гетьманських організацій не лише в Польщі, але й на території інших країн – Румунії, Німеччини, ЧСР та США. Це переважно донесення польських воєнних аташе в цих країнах, а також листування

експозитури № 2 II відділу Генерального штабу РПП у Варшаві (ф. 461 Російського державного військового архіву); особливого інформаційного референта корпусної округи №5 у Кракові (колекція ф. 308, оп. 19 того ж архіву) та листування експозитури №5 Генерального штабу у м. Львові (ф. 462 того ж архіву) тощо.

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення діяльності гетьманських організацій у цілому світі є листування окремих представників цих організацій з редакціями українських газет та приватними особами на території Польщі, яке копіювалося і аналізувалося в особливому відділі командування корпусного відділу №5 у м. Львові (колекція ф. 308, оп. 7. – РДВА). Великий інтерес становлять фотокопії листів провідників гетьманського руху, які надсилались українським громадсько-політичним діячам, що мешкали на території Польщі, і були перехоплені польською військовою спецслужбою у Львові. Так, у фотокопії листа від 20 січня 1930 р. з Праги О. Шаповала до Д. Григолинського – прихильника гетьманського руху з Перемишля знаходимо чимало цікавих фактів про чільних діячів УСХД, з якими перший вів приватне листування. Він також подає відомості про найбільш активних членів гетьманської громади у Празі, публікацію в українських часописах їх дописів тощо³⁰.

Слід зазначити, що у колекції ф. 308 РДВА зберігаються матеріали, що дозволяють не лише прослідкувати динаміку розвитку гетьманського руху, але й виявити, перевірити та проаналізувати кількісний і персональний склад організацій, чисельність періодичних видань тощо. Одночасно в матеріалах польської військової спецслужби збереглися інформації про взаємовідносини гетьманських організацій з іншими українськими політичними угрупованнями та закордонними урядовими і громадськими чинниками.

Таким чином аналіз матеріалів колекції “Польська військова спецслужба (dwójka)” дає підстави стверджувати, що не зважаючи на те, що українські монархічні організації, які на відміну від інших українських політичних угруповань знаходились на легальному становищі, вони і надалі залишались під пильним наглядом польських спецслужб. Ці документи є надзвичайно цінним джерелом для детального вивчення історії українських монархічних організацій за кордоном, конкретизації їх діяльності. Донесення та огляди dwójku дають можливість прослідкувати зв'язки окремих діячів, мережу періодичних видань гетьманських установ, коло прихильників тощо. Тим самим ці документи суттєво доповнюють джерельну основу дослідження діяльності як окремих діячів українського монархічного руху, так і гетьманських осередків не лише на території Польщі, але і в ряді країн Європи та Америки.

Примітки:

¹ Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.